

A MODERNKORI KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI KUTATÁSOK ÁLLAPOTÁRÓL PARADIGMAVÁLTÁS – PROBLÉMAFELTÁRÁS – ALAPELVEK – PROGRAMOK – FELADATOK

Lipták Dorottya

tudományos főmunkatárs,
MTA–OSZK Res Libraria Hungariae Kutatócsoport
lipdo@freemail.hu

Mint az alcím is jelzi, az elhangzott előadás a közelmúlt és a jelen pillanatfelvételén túl, elsősorban a jövőre koncentrálnak.¹ Bármilyen aspektusból közelítünk is, ma már senki nem vitatja, hogy a könyv és a sajtó az új- és legújabb kori Európa 20. századig zajló történetének két fő médiuma, az európai kultúrtörténet integráns része. Múltjuk feltárása mindenekelőtt Franciaországban, illetve Németországban és Nagy-Britanniában mintegy száz, illetve hetven éve művelt, kiemelt prioritást élvező kutatási irányzat.

Ami a hazai kutatásokat illeti, melyek tárgya az előző évszázadok történéseinek feltárása, – itt elsősorban a közvetlen előzmények-

re, a 17–18. századra utalva – megállapítható, úgy a könyvtörténeti és a sajtótörténeti, mint az olvasástörténeti kutatásokkal meglehetősen jól állunk. Sorozatok születtek, több évszázad könyves kultúráját feldolgozó kézikönyvek jelentek meg, egyes részkérdések tanulmányokban kerültek elemzésre, a felvilágosodás korának sajtóját több aspektusból feldolgozó munkák láttak napvilágot.²

Ugyanakkor a 19. század egészének feltárásáról ez egyáltalán nem mondható el. Ennek számtalan oka említhető, itt azonban elegendő arra utalni, hogy egészen 2007-ig e diszciplína kutatásának önálló, intézményesített tudományos műhelye nem létezett. Paradox

¹ A tanulmány az MTA Res libraria Hungariae Kutatócsoport kutatási programjának keretében készült. Plenáris előadás formájában elhangzott a Hajnal István Társadalomtörténeti Kör 2009. augusztusi, miskolci konferenciáján. Idegen nyelvű változata megjelent a Lucien Febvre & Henri-Jean Martin *L'Apparition du livre* című művének 50. évfordulójára szentelt tanulmánykötetben (Lipták, 2009, 253–268.)

² Nem célunk, hogy az általunk felvetett hazai kutatási irányok és témák esetében kapcsolódó bibliográfiai

adatokkal szolgáljunk. Válogatásunkban kizárólag arra szorítkozunk, hogy egy-egy korszakot összegző vagy emblemikus alkotásokra hivatkozzunk, illetve az általunk megjelölt kutatási irányokhoz illeszkedő új tudományos eredményeket közlétevé néhány releváns tanulmányra irányítsuk a figyelmet. Ami a legújabb külföldi kutatási irányzatokat és azok eredményeit illeti, arról a szerző egy másik, sajtó alatt lévő tanulmánya szól (Madas – Monok, 2003; Monok, 2010, 141–157.; Kókay, 1983; Lipták, 2001, 10–24.).

helyzet állt elő. A hagyományosan létező irodalom- és művelődéstörténeti és könyvtártudományi tanszékeken hosszú évtizedek óta folyt és folyik könyv- és sajtótörténeti kutatás is. Intézményesen, strukturálisan ez meglehetősen tarka, olykor esetleges képet mutat, tovább cipelve a német tudomány-szervezési minta örökségét. Megjegyzendő, hogy ez a helyzet Németországban is mind a mai napig fennáll. Például e tudományterületek művelése a mainzi egyetemen a történettudományhoz kapcsolódik, Münchenben a germanisztikához, míg Lipcsében a kommunikáció- és médiatudományi intézethez. Új jelenségként az elmúlt másfél évtizedben nálunk is gombamódra szaporodtak az utolsó két évszázad média- és kommunikációtörténetének oktatását felvállaló egyetemi és főiskolai tanszékek. Ám ezekben az intézményekben elsősorban az írott és elektronikus média számára képeznek újságírókat, szerkesztőket és *public relation*-szakembereket. A történeti kérdések háttérbe szorulnak, az empirikus kommunikáció és médiakutatás felé tolódik a hangsúly.³

Ezt az ellentmondást, s a mögötte meghúzódó tartalmi hiányt felismerve került kidolgozásra egy projekt, amely az írott betű (a

könyv és a sajtó) hosszú 19. századi történetének szisztematikus vizsgálatára vállalkozik. Elsősorban az 1850–1920 közötti időszakra koncentrálnunk, mivel a tömegtermelés megjelenésével a magyarországi kutatásokban itt jelentkeznek leginkább deficitek. E célból alakult meg a Magyar Tudományos Akadémiához tartozó Res libraria Hungariae Kutatócsoport 19. századi műhelye, mely az Országos Széchényi Könyvtár támogatásával 2007-ben kezdte el feltáró tevékenységét.⁴

A kidolgozott koncepció két alaptézist állít fel.

Egyik alapelvünk, hogy a könyv és a sajtó történetét a társadalmi élet minden aspektusát felölelő, legszélesebb értelemben vett társadalomtörténet részeként fogjuk fel – vagyis tudatosan szakítani kívánunk a nemzetközi tendenciákkal szemben Magyarországon még mindig élő gyakorlattal, hogy a könyv és a sajtó története ritkán válik az integrált általános történet részévé. És ha igen, akkor is elvágólag, elsősorban az irodalomtörténethez, a politikatörténethez és az eszméletörténethez kapcsolódik. A sajtó pedig legtöbbször forrásként, illusztrációként jelenik meg bizonyos történeti folyamatok megvilágításához. Ezáltal a vele való foglalkozást

³ Vö: Budapesti Műszaki Egyetem Szociológiai és Kommunikáció Tanszék <http://szoc.bme.hu/tanszek>; Eötvös Loránd Tudományegyetem Művelődéstudományi és médiakutatási Intézet <http://emc.elte.hu/www/indexalap.phptml/mediakurzusok>; Budapesti Kommunikációs és Üzleti Főiskola <http://www.bkf.hu/index>; Budapesti Gazdasági Főiskola <http://www.kkf.hu/kepzesek>; Zsigmond Király Főiskola <http://www.communicatio.hu/mktt/dokumentumok>; Szegedi Egyetem Kommunikáció-és Médiatudományi Tanszék <http://media.bibl.u-szeged.hu>; Pécsi Tudományegyetem Kommunikáció-és Médiatudományi Tanszék <http://www.communicatio.hu/mktt/dokumentumok>; Budapesti Corvinus Egyetem <http://www.uni-corvinus.hu/index>; Pázmány Péter

Katolikus Egyetem http://www.btk.ppke.hu/felvetelizoknek/szakajanlo/kommunikatio_es_mediatudomany; Kodolányi János Főiskola Kommunikáció-és Médiatudományi Tanszék <http://www.kodolanyi.h/intezetek/>; Eszterházy Károly Főiskola Kommunikáció-és Médiatudományi Tanszék <http://tik.ekt.hu/dl/szakleirasok>; Dunaújvárosi Főiskola <http://portal.duf.hu/main>; Nyugat-Magyarországi Egyetem Kommunikáció-és Médiatudományi Tanszék <http://kommunikacio.bdf.hu>. E területen folyó kutatások fontos publikálási fóruma a *Médiakutató* médiaelméleti folyóirat (2000–), mely időnként történeti tanulmányokat is közöl.

⁴ http://www.fragmenta.oszk.hu/19.szazadi/Konyv-es_Sajtotortenei_Muhely

tartósan a történeti segédtudományok szerepkörére kárhoztatják. A magyar sajtótörténet-írás máig legnagyobb vállalkozásait a hagyományos leíró jelleg és tartalmi ismertetés jellemzi. 1979-ben készült el *A magyar sajtó története* című többszerzős kiadvány első kötete, mely 1705–1848 között dolgozta fel a sajtó, főként az egyes lapok történetét. Majd 1985-ben két kötetben napvilágot látott a folytatás az 1848–1867–1892 közötti periódusra vonatkoztatva, mindkettő az Akadémiai Kiadó gondozásában. Hasonló szellemben, bár az időhatárokat a 20. század közepéig kitolva készült el a Magyar Újságírók Szövetségének megbízásából, eredetileg az újságíró-utánpótlás képzését szolgáló, majd a média- és kommunikáció szakos hallgatóknak szánt „kis magyar sajtótörténeti kézikönyv”, amely azóta számtalan kiadásban, némileg bővített, de közel változatlan szemlélettel és tartalommal jelent meg, és jelenleg is tankönyvként funkcionál (Vö: Kókay, 1979; Buzinkay – Kókay, 2005; Kosáry – Németh G., 1985; Buzinkay, 2006).

Felfogásunk szerint azonban ettől eltérően, a könyv- és sajtótörténet szakterületén – Frédéric Barbier kifejezésével élve – a történeti gondolkodás szinte minden vizsgálódási területével érintkezik. A könyv és sajtó globális látásmóddal történő megközelítése kívánatos, hogy a jövőben a társadalmi struktúrák és hálózatok együttese termékeként és összetett társadalmi gyakorlat tárgyaként jelenjen meg.

Másik alap tézisünk, hogy a könyvet és a sajtót a kommunikációs folyamat mint rendszer átfogó perspektívájában szükséges vizsgálni. Ez a megközelítési mód számos kérdés újragondolását veti fel, és újjak tömegét generálja. Meg kell határozni, hogy Magyarországon a 19. század kommunikációs modell-

je miként illeszkedik az előző évszázadok kommunikációs folyamataihoz, a kéziratos kommunikációtól a gutenbergi forradalmon át az industrializáció koráig. Miként járul hozzá a különböző médiumok a polgári nyilvánosság kifejlődéséhez, meghaladásához, a média által indukált új kommunikációs viselkedési kódok elterjedéséhez. Vagyis, az új médiumok belépése miként befolyásolja az eddigieket, a régiek és újak hogyan definiálják, pozicionálják önmagukat, miként változnak lehetőségeik és jelentőségük, azaz miként tudjuk követni és meghatározni a különböző médiumok alapmozgását.⁵ Elkerülve a lineáris leírás buktatóit, figyelembe kell venni az évszázados felhalmozás, a folyamatosság és törés problematikáját. Törekedni kell arra, hogy a kutatás nyomán kérdésfeltevéseinkkel napjaink információs társadalmának jelenségei történeti távlatból is értelmezhetőek legyenek.

Ez a társadalomtörténeti paradigma új szemléleti keretek felvázolását és megközelítési módok kidolgozását teszi szükségessé. Melyek ennek megkerülhetetlen elemei, jellemző jegyei?

Programunk szerint – az eddigi felfogástól eltérően – a könyv és sajtó története együttesen kezelendő, ugyanis a könyv és sajtó történetének együttes kutatását számos, e területek endogén és exogén fejlődésére egyaránt visszavezethető 19. századi tényező indokolja. A könyv- és sajtóüzem működé-

⁵ Hazai viszonylatban a különböző médiumok történetének filozófiai alapokon nyugvó beágyazottságával elsőként Nyíri Kristóf projektje foglalkozott (Nyíri 2008). Az irodalomtudomány kultúrtudományokhoz, különböző médiumokhoz való viszonyát ért új kihívásokat vizsgálja az ELTE Általános Irodalomtudományi Kutatócsoportjának programja, az ahhoz kapcsolódó *Ráció – Tudomány* sorozatban. Sorozatszerkesztő: Bednancs Gábor és Bengi László.

se még a fejlett nyugat-európai cégeknél is hosszú ideig nem vált el, és fokozottan érvényes ez a szerényebb tőkeerjű közép-európai vállalkozásokra. Például Magyarországon a könyvkiadók a könyvek mellett napilapok kiadását, nyomtatását is vállalták. A folytatásos regény az időszaki sajtótermékek olvasók általi legkedveltebb és példányszámnövelő eleme volt, mely később ugyanannál a kiadónál könyv alakban jelent meg, és vált a könyvkiadás legsikeresebb részágazatává. Tehát a 19. század két médiumának történetét a könyv és a nyomtatott sajtó egymás mellett élésének, konkurenciaharcának és a sajtó önállósodásának történeteként kívánatos leírni.

A másik specifikum Budapest, mint egy létrejövő világvárosi médiacentrum szerepének kezelése. A közép-európai példáktól némileg eltérően, ahol a fővárosok mellett jelentős alközpontok alakultak ki, és éltek egymás mellett Csehországban, Ausztriában (a Németország területi tagoltságából eredő példákat nem is említve), Budapesten a kapitalizálódással a 19. század végére az ország egyéb területeihez képest aránytalan üzemi, üzleti koncentrálódás ment végbe. Ez érvényes a könyvkereskedelemre, a könyv- és lapkiadásra és a nyomdaiparra is. Ezt a fajta szakmai koncentrációt leginkább Franciaország példájához, benne Párizs súlyához lehet hasonlítani. A század első felében virágzó vidéki kiadói-kereskedelmi központok jelentősége részben politikai – közigazgatási szempontból –, mint például a korábbi főváros, Pozsony esetében, – de főleg gazdasági szempontból – Kassa, Debrecen példáját felidézve – a század végére jelentősen csökkent. Vonzáskörzetük a szűkebb régión nem volt képes túlterjedni, ami számos feszültség és érdekkonfliktus forrásává vált a fővárosi és

vidéki szakmák művelői között az új század elejére. Például, ha a könyves bizományosi rendszert, hálózatot nézzük, a statisztikából kiderül, hogy 1870-től a bizományosok között kizárólag fővárosi kereskedők domináltak, ügyfeleik pedig a vidéki könyvkereskedők közül kerültek ki.

A fentiekből következik, hogy a könyv- és sajtótörténeti kutatásokat nem kívánjuk kizárólagosan a társadalomtörténet kánonjainak megfeleltetni, és kétségtelen erőteljes kapcsolódásai ellenére, a kommunikációtörténeti kutatásoknak sem. Újszerűen kell megközelíteni kapcsolódásukat a politikatörténethez is, az ideológiai, uralmi tényezők mellett, közigazgatási tényezőket, a politikai részvétel kérdéseit is be kell vonni a vizsgálat körébe. Gyakorlatilag, praktikusán ez számos szakterületen átnyúló interdiszciplináris kutatást jelent, mind szemléletben, mind módszerben. Ez előrevetít egyfajta szemléleti, módszertani és szervezeti nyitottságot, együttműködést a különböző diszciplínák művelőivel.

*

Téziseink három kutatási irányt meghatározó pilléren nyugszanak:

1. a termék (könyv, sajtó) előállításának folyamata,
2. a terjesztés folyamata,
3. a produktum fogyasztása és visszhangja.

Vagyis a kapitalista termelés–terjesztés–fogyasztás racionális megszervezésének, gazdaságtanának feltárása, valamint a termék társadalmi és kulturális hatásának kutatása. (Magától értetődő, hogy ezek az alrendszerek önállóan csupán mint a kutatás irányát meghatározó tényezők jelennek meg, a gyakorlati vizsgálat során ezernyi szállal kapcsolódnak össze).

A termék előállítása, a termékinnováció

E kérdéskörön belül figyelembe kell venni – mint keretfeltétel rendszert – a 19. századi Magyarországon végbemenő modernizáció folyamatát, jellegzetességeit (a politikai-ideológiai-jogi tényezőket, az industrializációt, az urbanizációt, a demográfiai jellemzőket, az életmódot, szabadidőt, jövedelmi viszonyokat, az oktatás-képzés rendszerében bekövetkezett változásokat). E tekintetben támaszkodhatunk a legújabb gazdaság- és vállalkozástörténeti, társadalomtörténeti, várostörténeti és művelődéstörténeti kézikönyvekre, folyamatban lévő kutatási programokra. A cél, hogy magyarázatát adjuk annak, miként teremtődött meg a század második felében a modern, ipari méretű magyar nyelvű könyv- és újságkiadás, és ennek létrejötte miként alakította az emberek hétköznapi életét, kulturális szokásait.

E kérdéskomplexum keretében vizsgálandó a nyomdász, a kiadó és a kereskedő viszonya, e viszonyrendszer átalakulása a hosszú 19. század folyamán, a kiadó szerepe, kulcsfigurává történő átértékelődése. Szükséges az előállítás, a kiadás vertikális koncentrációt teremtő modelljének leírása (a kiadó véleményezi a kéziratot, megteremti a kiadvány anyagi fedezetét, meghatározza a példányszámot és a bekerülési költséget, nyomtat, terjeszt stb.). Ennek részeként a könyv és az újság technikai előállításában bekövetkezett fejlődés bemutatása (új papír- és nyomdaipari eljárások magyarországi meghonosodása).

Vizsgálni kell a kiadvány struktúrájában, funkciójában bekövetkező változásokat, a nyelvi összetételt, s ezen összetevőkből meg kell határozni a hosszú 19. század (a latin és a német mint közvetítő nyelv fokozatos visszaszorulását, a nemzeti nyelven történő

kiadás) trendjeit és ehhez kapcsolódva a kiadványok tartalmi összefüggéseit. Miként vált a magyar nyelvű könyv- és újságkiadás a nemzeti kultúra kohéziós erejévé, hogyan szolgálta az egységes modern nemzetállam megteremtését? Feltáró jellegű kutatásokat kell végeznünk a gazdasági, technikai, kulturális fejlettségi szint (urbanizáció, alfabetizáció) és a könyv- és sajtókiadványok összetételének, számának és példányszámának alakulása közötti korreláció kimutatására.

Különböző időmetszetekben meg kell határozni a nyomtatott sajtó domináns típusait. Kiemelt kutatási területként szükséges kezelni a napilapok történetét. Politikai napilapok esetében mindig az adott társadalmi-politikai kontextusban (lehetőségek-korlátok-alkalmazkodás) kell behatóan elemezni a lapok politikai irányultságát, a polgári jogállam kialakulásában, a parlamentáris rendszer létrejöttében betöltött szerepüket, hirdetéshordozó eszközként hozzájárulását a kapitalista piac kiépüléséhez, kultúratementő és -szervező tevékenységüket. El kell őket helyezni az előd és utódtípusok folyamatában, továbbá vizsgálni kell, miként határozzák meg önmagukat, s megjelenésük milyen funkciót lát el, milyen társadalmi reflexiót vált ki.

2004-ben az OSZK-ban rendezett sajtótörténeti konferencián Szajbély Mihály kísérletet tett a magyar sajtó modellszerű mozgásának rövid leírására a kezdetektől a 19. század közepéig bezárólag (Szajbély, 2005, 71–79.).⁶ Szajbély korszakolása szerint, mely nála egyben műfaji elhatárolódást is jelent, az első periodikus kiadvány ún. referáló hír-

⁶ Ugyanezen a konferencián a sajtótörténet helyzetét Gyáni Gábor a társadalomtörténet nézőpontjából elemezte (Gyáni, 2006, 57–64.; Sípos, 2000, 154–200.; Széchenyi, 2004, 1150–1163.).

laptípus volt. Majd 1780–1795 között a hírlapoktól önállósodtak az okoskodás fórumai, a folyóiratok. Az 1820-as években létrejött az első szépirodalmi almanach (*Aurora*). Újabb etap az 1830-as években, amikor az ún. referáló lapoktól elvált a véleményformáló pártsajtó (*Jelenkor*, *Pesti Hírlap*), illetve a tudományos-enciklopédikus folyóiratoktól önállóvá váltak az első enciklopédikus jellegű szórakoztató lapok, az ún. divatlapok (*Regélő-Honművész*). A fejlődés újabb állomása, mikor az 1840-es években az enciklopédikus folyóiratoktól önállósodtak az ismeretterjesztő szaklapok (például a *Magyar Gazda*), és az 1850-es években a szakmai-tudományos lapok (*Magyar Nyelvészet*, *Törvénykezési Lapok*, egyházi, iskolai lapok stb.)

Természetesen lehetne más lapokat is modellálni, ettől eltérő időstruktúrákat felvázolni, de a kérdés alapvetően a magyar sajtó intenzív differenciálódásával összefüggésben kezd igazán izgalmassá válni, azaz a 1860-as évek közepétől. Ez a jövőre tekintve kijelöli a feladatot, vagyis egyaránt foglalkozni kell a legjelentősebb fővárosi és vidéki napilapok (pártpolitikai, független, szenzáció, bulvár; nappali és esti kiadás), hetilapok és folyóiratok altípusainak (szaklap, irodalmi, felekezeti, illusztrált szórakoztató, humoros, gyermekifjúsági, munkás és egyéb réteglap) széles skálájával.

Behatóan kell vizsgálni az újság előállításának időstruktúráját, e téren a hosszú 19. század folyamán bekövetkezett radikális változásokkal összefüggésben indokolt bemutatni a távközlési forradalom eszközeit és az információgyűjtés intézményesedését, a hírforgalom és hírkereskedelem önálló iparággá való növekedését, stratégiái, pénzügyi specializálódásának jelentőségét, bekapcsolódásukat a Monarchia és az európai hírügynöksé-

gek vérkeringésébe. Mindezeknek a lapkészítésre gyakorolt hatását, a szerkesztőségekben és nyomdákban a munkafolyamatok felgyorsulását, a tömegtájékoztató kiépülését, a közvélemény kialakulásának folyamatát, manipulációját is fel kell tárni.

Mind a könyv-, mind a sajtótörténeten belül szükséges bemutatni a specializálódás mértékét, jellemzőit. Nem elhanyagolható a szabványosítás, a sorozatok, a szerzői jogok, az utánnomás, a kalózkidadások problematikája sem.

Kiemelten kezelendő a könyv- és újságkiadó cégek, kiadói székházak története mint tőkés üzem működése. A korporatív céhes iparűzéstől és kereskedelemtől a családi vállalkozáson át, a részvénytársaságok működéséig vezető út, az üzleti koncentráció folyamatának megrajzolása. A század utolsó harmadától a tőkeigény tényező felértékelődését, a bankok, hitelintézetek befolyásának vizsgálatát is el kell végezni. A termékinnováció kutatásának elengedhetetlen részét képezi a vállalkozásban részt vevő személyek bemutatása: egyrészt a vállalkozói karrierminták feltárása, másrészt a vállalkozásban részt vevő személyzet kvantitatív és kvalitatív vizsgálata, a professzionalizálódás feltárása, e értelmiségi foglalkozási csoportok társadalomtörténeti helyének megállapítása, az egyéni karrierpályák megrajzolása. Különös tekintettel az újságíró szakma kialakulására, a benne résztvevőkre. Ezen a téren Sipos Balázs tett úttörő lépéseket e szakmai csoport két világháború közti működésének feltárásával (Sipos, 2004). Azonban már a századfordulóra egy közel ezerfős csoport kialakulásáról van szó, melynek prozopográfiai vizsgálata olyan társadalomtörténeti összefüggésekre is rávilágíthat, mint például, hogy milyen mértékű a csoport önrekrutációja, fluktuációja, s meny-

nyire érvényes a korabeli közkeletű vélekedés, hogy köreikben *zsídó túlsúly* jellemző.

*A terjesztés, a disztribúció
(A szállítás, forgalmazás és értékesítés módjai)*

Hangsúlyozott kutatási irány a könyvvel, sajtóval való kereskedés, mint a könyv és sajtó előállítási folyamatának középső, közvetítő láncszeme. Vizsgálandó, mint gazdasági ágazat, mint a szellemi, irodalmi élet javainak közvetítője, terjesztője. Vagyis a kereskedelem kettős funkciójának bemutatása, amely az elmúlt évtizedek külföldi kultúrtörténeti és irodalomszociológiai kutatásainak sikeres irányzata. Az elmúlt időszakban e területen magyar nyelven is több összegző kézikönyv, tanulmány született, vagy megjelenés előtt áll, melyek fontos építőkövei lehetnek a ma még töredékes összképnek (Kiemelendő: Kókay, 1997).

A század második felében tömegtermelésre történő fokozatos áttérés alapvető változásokat indít az értékesítési rendszerek gyakorlatában. Ami a kutatásban a továbblépés irányait illeti, elsősorú fontossággal bír az országos, nemzeti könyv- és újságpiac (nyomtatványpiac) megteremtődésének és kiteljesedésének bemutatása, a koncentráció folyamatának, a tömegpiac ismérveinek (a hír és az áruk szabad áramlása, a keresleti piacot miként váltja fel a kínálati piac) leírása. A változások tényezőjeként figyelembe kell venni a politikai struktúrát, az állami intézkedések eszköztárát; a tiltás és a szabályozás politikai, jogi, adminisztrációs, gazdasági befolyásoló technikáit, a dereguláció mértékét, a modernizálódó munkafeltételeket, az infrastruktúrát (vasút, posta) és a potenciális olvasótábort. Be kell mutatni a kulturális közvetítők helyzetének átalakulását, az irodalmi tér újjászerveződését.

Fontos behatóan elemezni azt a kérdést, hogy a modern magyar könyvkiadást az ipari forradalom térhódítása és a technikai újítások alapozták-e meg, vagy a legújabb gazdaságtörténeti kutatások nyomán a piac és a kereslet bővülése időben megelőzte-e a technikai innovációt? Kutatandó a termékek előállítási költségeinek csökkenése, e célból a könyvek kiadásának időszaki sajtótermékekkel párosított piacra juttatásának mechanizmusa, elterjedése.

Különböző időmetszetekben és területi megoszlásban fel kell tárnai a hálózatként szerveződő könyv- és újságpiac működési funkcióit (értékesítési technikák, elszámolási rendszerek, rabatt). Meg kell adni a terjesztési hálózat tipológiáját, vizsgálni szükséges a vásári, házaló értékesítést, a könyvkereskedelem különböző szektorait; a szortimentet, a kiadói könyvkereskedés befolyásának növekedését, az antikvár kereskedelmet, zene-mű-kereskedelmet, a kolportázst, és a bizományos üzletet, valamint a részüzletet mint két közép-európai jellegzetességet. Be kell mutatni, hogy a század utolsó harmadában miként lép ki a nagyvárosokban a hagyományos kereskedelem a zárt térből, hogyan hódítja meg a semleges köztereket (utcai könyves- és újságkioszkok, pályaudvari árusok, rikkancsok). Vizsgálni kell a folyamatban részt vevő személyek szerepkörét, hogy miként változik a könyvkereskedő fogalma, és az új típusú kiadó-vállalkozónak a terjesztésben elnyert kulcspozícióját. Valamint a kizárólagosan szállításra, terjesztésre szakosodott irodák, vállalkozások megjelenését.

Be kell mutatni a termék marketingjét mint a kialakuló tömegpiac elengedhetetlen elemét; az új piaci terjesztési technikák, a reklámtevékenység elterjedését: az újsághirdetést, plakátokat, nyomdai, kereskedői, ki-

adói könyvjegyzékeket, újságkatalógusokat, az éves előfizetési rendszereket, a hirdetési irodák működését, a kirakatok, az üzletberendezések átalakulását, a kiadói székházakban működő kiadóhivatalokat mint a közvetlen közönségkapcsolat eszközeit, és mindezek hatását a fogyasztásra.

A professzionalizáció folyamatának részét képezi az előállításra, kiadásra, terjesztésre vonatkozó szakmai, érdekvédelmi és jóléti szervezetek kiépülésének vizsgálata mint a szakmai munkafeltételek meghatározásának, a konfliktusforrások és érdekellentétek kezelésének (Budapest–vidék), a szakmai-etikai kódexek kialakításának, a szakmai utánpótlás nevelésének intézményesített formái. Mind ezen kérdéskörök vizsgálata során rá kell világítani, hogy a Magyarországon lejátszódó folyamatok miként illeszkednek az európai trendekhez, melyek a nemzeti, regionális, lokális sajátosságok.

A produktum fogyasztása és befogadása (receptió és olvasástörténet)

E kutatási alprogram fókuszában leegyszerűsítve arra keresünk választ, ki, hol, mikor, mit olvas. Egy adott korszakban a könyv és újság használati módjainak, típusainak és az azokhoz tapadó jelentések feltárása a könyvészeti kutatások egyik legnehezebben megragadható ága. Az olvasás a jelenben zajló, meglehetősen szubjektív gyakorlat. Az olvasók ritkán számolnak be ilyen irányú tevékenységükről, legtöbbször csak közvetett forrásokra támaszkodhatunk.

A folyamat megértéséhez vizsgálni szükséges az olvasó és az olvasás szocio-kulturális tényezőit, az olvasandó termékhez való hozzájutás körülményeit, esélyeit, az olvasási szükségletek és szokások változásait. Az olvasó társadalmi-kulturális pozícióinak meghatározásához

figyelembe kell venni demográfiai tényezőket (élettartam, nemek), lakóhelyi megoszlást (város-vidék), réteg- és jövedelmi helyzetet, szakmai-felekezeti megoszlást, az alfabetizáció és iskolázottság mértékét mint új fogyasztási és olvasási szokásokat generáló tényezőket.

Az olvasási szükségletek és szokások a modern polgári liberális állam és bürokrácia változó igényeinek figyelembevételével, a társadalmi nyilvánosság fogalmának habermasi értelmezésével és meghaladásával írhatóak le. A korszak kulcskérdése: miként válik a sajtó a modern magyar közvélemény szócsövénév, visszhangjává. Az olvasóközönség kiszélesedését, a 19. század olvasási gyakorlatát kifejezetten úgy kell bemutatni, mint az extenzív olvasásra történő fokozatos átállást. Ebben az értelemben is kiemelkedő szerepet játszanak az időszaki sajtótermékek, melyek eleve extenzív olvasást igényelnek.

A fogyasztási tendenciák megállapítása, a változások nyomon követése makro- és mikroanalízis kombinációjával tárható fel. Az eladott könyvek jegyzéke, a könyv- és újságolvasás privát, nyilvános és félnyilvános közösségi tereinek (magánkönyvtárak, olvasókörök, kávéházak, klubok, kaszinók, kölcsönkönyvtárak, iskolai könyvtárak, városi- és községi könyvtárak) működésének, állományának és olvasói összetételének vizsgálata visz közelebb ehhez. A kutatásnak ki kell terjednie a társadalmi rétegződéssel összefüggésben ízlésszociológiai vizsgálatokra, annak megállapítására, hogy a közönség részéről milyen választási, ízlésbeli preferenciák éltek egymás mellett.⁷

*

⁷ Az előző évszázadok olvasáskulturájára lásd jelzésszerűen: Monok, 2008, a 19. századra, Hudi, 2009.

A hármas kutatási erővonal perspektívájában az alapkutatásokhoz szükségessé válik az időstruktúrák kijelölése, az eddigi kutatások módszertanának kiszélesítése; új forráscsoportok bevonása és megszólatatása.

A kutatás időhatárait a magyar fejlődési modell elemei határolják be. A projekt a braudeli értelemben vett hosszú 19. század lefedését tűzi ki célul, de alapul véve a fenti kutatási irányelveket (az iparszerű könyv- és újságkiadás megjelenését) az 1850–1920 közötti időszakra fókuszál. Ezen belül a vizsgálat céljára két alkorszakot különít el. Az első fejlődési szakasz 1850–70, a második 1870–1920; az időhatárok flexibilisen kezelendők.

Módszertant tekintve, a mikro- és makrotörténeti megközelítés mellett, a komparatiztikára tevődnek a hangsúlyok. Meghaladva az eddigi gyakorlatot, a 19. századi magyar könyv- és sajtótörténetet a nemzeti kereteken túllépve, az európai könyv- és sajtótörténetbe ágyazva, – mindenekelőtt a Habsburg Birodalom részeként, figyelembe véve a németországi kapcsolati hálót is –, célszerű elhelyezni. Vagyis, a modern könyv- és sajtótörténetnél nem kizárólagosan a nemzeti és államhatárokat kell kiindulópontként figyelembe venni, hanem legfőképpen a strukturálisan és funkcionálisan összetartozó elemeket. Ez természetesen messze nemcsak módszertani, hanem szemléleti kérdés is.⁸

⁸ Ennek alátámasztására egyetlen példa: az 1990-es évek végén osztrák részről Peter R. Frank irányításával elindult az ún. *Topographieprojekt*, mely közép-európai összefogással a Habsburg Birodalom könyves központjainak feltárását tűzte ki célul. Az osztrák részről az időhatárokat minden régjóra egységesen 1750–1850 között húzták meg. Elsőként a bécsi kötet jelent meg, melynek tanulsága Bécs–Budapest példáját összehasonlítva, hogy nálunk cirka harminc-ötven év fáziseltolódás észlelhető. A készülő Budapest-kötetnél a források alapján a bécsi anyaghoz képest a fejlődési tenden-

Az összehasonlító módszer kétségtelen előnye, hogy rávilágíthat a különbségek és azonosságok logikája mentén az egyes régiók eltérő fejlődési modelljeire. Ezáltal a nemzeti fejlődési pálya megrajzolását is pontosíthatja. Például a nemzeti sajátosságok, az egyediség jelenségei viszonylagossá válnak, új dimenzióba kerülhetnek, a könyv- és újságkiadás és a nemzeti identitás közötti eddig megrajzolt, eddig meglehetősen egyenes irányú ideologikus kapcsolat átértékelődhet. Alkalmazásával a nemzeti kánonok, sematizmusok elkerülhetők, újraértelmezhetővé válnak.

Ami a forrásbázist illeti, elengedhetetlen a megfelelő bibliográfiai háttér. A Nemzeti Könyvtárban épülőfélben vannak a korszakra vonatkozó magyarországi és külföldön nyomtatott magyar nyelvű, valamint a hazánkban megjelent idegen nyelvű könyvek és sajtótermékek online megjelenésű retrospektív bibliográfiái. Ezek tartalmazni fogják a magyarországi és külföldi magyar nyelvű könyvek történeti adatbázisát 1801–1920 között, továbbá a magyarországi és külföldi magyar nyelvű hírlapok és folyóiratok adatbázisát 1705–1985 között. Amíg elkészül, addig is tájékozódhatunk, hiszen 2009. januárjától az Országos Széchényi Könyvtár honlapján elérhető az eddig már nyomtatott formában megjelent bibliográfiák teljes tar-

ciát figyelembe véve indokolt lenne az időhatárok el- és kitolása. Vagyis, nálunk inkább az 1750–1850 közötti korszaknak az 1800–1840–1870 közötti periódus feleltethető meg (Frank – Frimmel, 2008). A könyv- és sajtótörténeti kutatások európai, különösen közép-európai kontextusba helyezése érdekében szükségességéről lásd továbbá Henri-Jean Martin *Histoire du livre* című műve megjelenésének 50. évfordulójára rendezett konferencia előadásainak gyűjteményes kötetét, különös tekintettel Johannes Frimmel tanulmányára (Frimmel, 2009, 183–197.).

talma.⁹ Ez egészül ki a szintén a Nemzeti Könyvtárban készülő nyomdai adatbázissal, az ún. *Clavissal* (*Clavis Typographorum Regionis Carpathicae*), mely közel ötszáz évet fellelve az egész Kárpát-medencében működött nyomdák, nyomdászok és nyomdahe-lyek adatait tartalmazza.¹⁰

A könyv- és sajtótörténet tipológiájához az első durvább megközelítésű erővonalat a statisztika képviseli. Ennek magában kell foglalnia a könyv és a sajtó, valamint az egyéb nyomtatott termékek statisztikáját (a kiadványok számát, példányszámát, tematikai, nyelvi megoszlását, a dominancia megállapítását, az ellentmondásos adatok kontrollforrások bevonása általi feloldását), a termelési struktúrák statisztikáját (nyomdák, kiadók), a terjesztő hálózat statisztikáját (kereskedések), valamint a termelési és terjesztési folyamatban részt vevő személyek statisztikáját, és a könyvtárak statisztikáját. A könyv és az újság történetének egykorú statisztikáit azonban szigorú forráskritika mellett használhatjuk fel, elsősorban a termékek számának, nyelvi összetételének megállapításakor, problema-

tikusabb példányszámok megállapításakor. Feltétlen szükséges, hogy az ellentmondásos adatokat kontrollforrások bevonásával oldjuk fel, a különböző adatfelvételi módszerrel dolgozó statisztikákat kompatibilissé tegyük. Az ehhez szükséges módszertan kidolgozása megkerülhetetlen feladat.

Ám a finomabb mikroszintű elemzésekhez elengedhetetlen az irodalmi és politikatörténeti megközelítésen túl, a gazdasági-, társadalomtörténeti és kultúrtörténeti irányultságból eredően új vagy kellően ki nem aknázott levéltári és kéziratári forráscsoportok bevonása a kutatásba. Ilyenek lehetnek a cenzurális akták, privilégiumok, koncessziók, cégbírósi iratok, üzleti körlevelek, kiadók és szerkesztőségek iratanyaga, előfizetési listák, körkérdések, közvélemény-kutatások, szakmai, testületi, egyesületi iratanyagok, periratok, adóívek, végrendeletek, hagyatéki leltárak, anyakönyvek, banki iratok, miniszteri iratanyagok, személyes dokumentumok: (levél, memoár, napló), képi dokumentációs anyagok (a fametszettől a fényképig). E forráscsoportok szisztematikus feltárása a Res Libraria Hungariae Kutatócsoport részéről megkezdődött, és erre alapozva elindult egy adatbázis építése. Az adatbázis tartalmazni fogja az alábbi relációkat: az intézmény nevét, (a dokumentum lelőhelye), az elérési utat (levéltári iktatószám), a dokumentum tárgyleírását, a tárgyét, tárgytípust (pl. alapszabály, illeték stb.), a közreműködő személyeket, testületeket, azok foglalkozását, a dokumentumban fellelhető helyiségneveket, a kiadvány típusát, valamint a dokumentumról készült fotót. Ezután következik az így ki nyert szöveg feldolgozása és kiértékelése.

Meggyőződésünk, hogy ezáltal hasznos történeti-politikai, gazdaságtörténeti, kultúrtörténeti, könyv- és sajtótörténeti, életrajzi

⁹ <http://www.oszk.hu> Az MNB-linkre klikkelve tizenegy nyelven tájékozódhatunk az egykorú és kurrens bibliográfiákról digitalizált formában. A baloldali mezőben található és tartalmilag elérhető a Magyarországon már nyomtatott változatban megjelent könyv- és sajtóbibliográfiák. Többek között a sajtóbibliográfia az 1705–1867 közötti periódusra, mely a történelmi Magyarország területén kiadott és nyomtatott magyar és idegen nyelvű (túlnyomórészt német) hírlapokat és folyóiratok adatait tartalmazza részletes címléírással, szekunder irodalommal, lelőhellyel és egyéb mutatókkal kiegészítve. A jobboldali mezőben a kurrens és a készülő bibliográfiákról nyerhetünk információkat. Valamint megtalálható az egyelőre csak könyv formájában megjelent legújabb, a Ferenczyné Wendelin Lúdia által összeállított, a két világháború korszakát lefedő sajtóbibliográfia (Ferenczyné Wendelin, 2010)

¹⁰ <http://typographia.oszk.hu>

tudáskontextust nyerhetünk. A fent számba vett kutatási irányvonalak és az adatbázisok, bibliográfiák együttese előreláthatólag hosszú évtizedekre új utakat rajzolna ki és tudásbázist szolgáltatna a kutatás számára.

Kulcsszavak: *könyv- és sajtótörténet mint társadalomtörténet, könyv- és sajtótörténet mint kommunikációtörténet, termékinnováció, disztribúció, recepciótörténet, forráskutatás, adatbázis-építés*

IRODALOM

- Buzinkay Géza – Kókay György (szerk.) (2005): *A magyar sajtó története I. A kezdetektől a fordulat évéig*. Ráció, Budapest
- Buzinkay Géza (2006): Die ungarische politische Presse. In: Rumpler, Helmut – Urbanitsch, Peter (Hrsg.): *Die Habsburgermonarchie 1848-1918*. Bd. VIII/2. 1895-1976. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien
- Ferenczyné Wendelin Lídia (összeáll.) (2010): *A magyarországi hírlapok és folyóiratok bibliográfiája 1921-1944*. I–III. köt. Budapest
- Frank, R. Peter – Frimmel, Johannes (2008): *Buchwesen in Wien 1750-1850. Kommentiertes Verzeichnis der Buchdrucker, Buchhändler und Verleger*. Harrassowitz, Wiesbaden • <http://books.google.hu>
- Frimmel, Johannes (2009): Buchgeschichte im Zentrum Europas: Ungarn, Tschechien, die Slowakei, Slowenien, Kroatien, die Schweiz, Österreich. In: Barbier, Frédéric – István Monok (éd.): *Cinquante ans d'histoire du livre del'apparation du livre (1958) á 2008. Bilan et projets. L'Europe en réseaux: contribution á l'histoire de la culture écrite 1650-1918*. Vol. V. Országos Széchényi Könyvtár, Budapest, 183-197.
- Gyáni Gábor (2006): Sajtótörténet a társadalomtörténet szemponyjából. *Médiakutató*. tavasz, 57-64. • http://www.mediakutato.hu/cikk/2006_01_tavasz/04_sajtotortenet/03.html
- Hudi József (2009): *Könyv és társadalom. Könyvkultúra és művelődés a XVIII-XIX. századi Veszprém megyében*. Gondolat, Budapest
- Kókay György (1997): *A könyvkereskedelem Magyarországon*. Balassi, Budapest
- Kókay György (szerk.) (1979): *A magyar sajtó története 1705-1848*. I. köt. Akadémiai, Budapest
- Kókay György (1983): *Könyv, sajtó és irodalom a felvilágosodás korában*. Akadémiai, Budapest
- Kosáry Domokos – Németh G. Béla (szerk.) (1985): *A magyar sajtó története 1848-1892*. II. köt. Akadémiai, Budapest
- Lipták Dorottya (2009): Zum Konzept einer historisch-sozialwissenschaftlichen buch-und pressewissenschaftlichen Forschung in Ungarn. In: Barbier, Frédéric – István Monok (éd.): *Cinquante ans d'histoire du livre del'apparation du livre (1958) á 2008. Bilan et projets. L'Europe en réseaux: contribution á l'histoire de la culture écrite 1650-1918*. Vol. V. Országos Széchényi Könyvtár, Budapest, 253-268.
- Lipták Dorottya (2001): Verlagswesen, Bücherkunde und Buchgeschichtsforschungen in Ungarn gestern und heute. In: *Referate und Protokolle der Deutschen Buchwissenschaftlichen Gesellschaft*. Bd. 2. Harrassowitz, Wiesbaden, 10-24.
- Madas Edit – Monok István (2003): *A könyvkultúra Magyarországon a kezdetektől 1800-ig*. Balassi, Budapest
- Monok István (2010): A magánkönyvtárak és az olvasás a korai újkorban. Vázlat az elmúlt 50 év európai kutatástörténetéről. *Magyar Könyvszemle*. 141-157.
- Monok István (2008): A kora újkori Magyarország olvasmányműveltségéről. Részmerleg egy hosszú alapkutatás eredményeiről. In: Hegyi Ádám – Simon Melinda (szerk.): *„Apró cseppekből lesz a zápor.” Bakonyi Géza emlékkönyv*. SZEK JGYF Kiadó, Szeged, 23-43.
- Nyíri Kristóf: Bevezetés (1998): In: Nyíri Kristóf – Szécsi Gábor (szerk.): *Szöveliség és írásbeliség: A kommunikációs technológiák története Homérosztól Heideggerig*. Áron, Budapest • http://nyitottegyetem.phil-inst.hu/filtort/ktar/szny/nyiri_bev.htm
- Sipos Balázs (2004): *A politikai újságírás mint hivatás. Nyilvánosság, polgári sajtó és a hírlapírók a Horthy korszak első felében*. Napvilág, Budapest
- Sipos Balázs (2000): Sajtó és tudomány. A sajtókutatás története és intézményesülése Magyarországon a II. világháborúig. *Múltunk*. 2, 154-200.
- Szajbély Mihály (2005): A médiatörténet és a sajtótörténet viszonyáról. *Médiakutató*. tavasz, 71-79. • http://www.mediakutato.hu/cikk/2005_01_tavasz/05_mediatortenet
- Széchényi Ágnes (2004): A huszadik század hiányzó sajtótörténete – adósságlista és javaslat. *Magyar Tudomány*. 10. 1150-1163. • <http://www.matud.iif.hu/040kt/012.html>

A jövő tudósai

Tisztelt Olvasó!

A kutatók utánpótlásával – fiatal tudósokkal foglalkozó melléklet harminckettedik számában *Réti Mónika* írását olvashatják a felfedezett tanulás hasznáról a természettudományok oktatásában. Kérjük, ha a nők tudományban betöltött helyzetével vagy az ifjú

kutatókkal kapcsolatos témában bármilyen vitázó megjegyzése vagy javaslata lenne, keresse meg a melléklet szerkesztőjét, Csermely Pétert az alábbi e-mail címen.

Csermely Péter

az MTA doktora, Semmelweis Egyetem
Orvosi Vegytani Intézet • csermely@eok.sote.hu

FELFEDEZTETŐ TANULÁS. ÚJ UTAKON A TERMÉSZETTUDOMÁNY-TANÍTÁS MEGÚJÍTÁSA FELÉ

Az elmúlt évtizedben különösen sok figyelem jutott nemcsak Európában, hanem világszerte is a műszaki és természettudományos tárgyak tanításának. Ez az érdeklődés jórészt a gazdasági-társadalmi változásoknak köszönhető. Egyfelől a műszaki, matematikai és természettudományos területeken jól képzett (technikusi vagy felsőfokú végzettségű) szakemberek előtt számos új karrierlehetőség nyílik meg, másfelől a tudomány és technika fejlődésével átértékelődött a természettudományos és műszaki műveltség tartalma, szerepe és jelentősége is. A továbbiakban a természettudomány-tanításnak a közoktatással kapcsolatos vonatkozásairól lesz szó.

Bár kérdéseket fogalmazhatnánk meg magának az iskolai (formális) oktatás jövőjéről és szükségességéről (OECD, 2001), jelen tanulmány mégis az iskola életben maradását (az OECD trendelemzései közül a re-school-

ing, vagyis a formális oktatási rendszerek megerősödésének szcenárióját) veszi alapul. Teszi ezt azért, mert a szerző meggyőződése, hogy a közoktatási intézmények rendkívül fontos feladatot látnak el az ismeretátadáson túl a szocializáció, a normakövetés és a társas együttélés alapvető szabályainak megismerésében, az azonosságtudat és az önismeret kialakulásában is. A tanulók döntő többségének életében az iskola az a tanulási terep, ahol más társadalmi rétegekből származó, különböző szociokulturális háttérrel rendelkező társaival megtanulhat együttműködni, ami a társadalom hatékony működésének alappillére. Ugyanakkor az iskola hosszabb távon is meghatározza boldogulásukat: azok a tanulók, akiknek a természettudományi és matematikai kompetenciái erősebbek, nagyobb valószínűséggel és lényegesen egyszerűbb utakon jutnak el felsőfokú tanulmányaik befejezéséig, nagyobb valószínűséggel találnak elképzeléseiknek megfelelő munkát (OECD, 2010).

Az OECD szakembereinek az iskolák jövőjét leíró forgatókönyvei szerint azonban ehhez az iskoláknak vagy a (helyi) közösségek életének központi szereplőjévé kell válniuk
